

جانشینان پیامبر (ص) در پرتو شرح نهج البلاغه

فاطمه احمدوند

پژوهش مذکور با گزارش داده‌های تاریخی در شرح نهج البلاغه در خصوص خلفای راشدین و توصیف آن داده‌ها در قالب ساختار تعریف شده، به منظور بررسی و ارزیابی منابع و مستندات آنها شکل گرفته است. مؤلف پیش از گزارش محتوای نوشتار، دو نکته را یادآور شده است:

۱. اصطلاح خلفای راشدین که قلمرو محتوایی پژوهش را ترسیم می‌کند، در کتاب شرح نهج البلاغه ابن ابی الحدید هرگز به کار نرفته است و نویسنده کتاب، در مقطعی از تاریخ می‌زیسته است که کاربرد این اصطلاح شایع بوده، اما در هیچ جا از آن استفاده نکرده است؛ از این رو عنوان جانشینان پیامبر (ص) برای پژوهش برگزیده شد.

۲. این نوشتار براساس حدیثی از پیامبر (ص) که فرمود: «پس از من خلافت سی سال است و سپس سلطنت آغاز می‌شود»، به زندگی آنانی پرداخته است که به خلفای آن حضرت شناخته می‌شوند.

کتاب پس از مقدمه و کلیات، از شش فصل و یک نتیجه تشکیل شده است. در بخش کلیات، اهداف، ضرورت‌های تحقیق، پرسش‌های اصلی، پیشینه و سوابق تحقیق، روش پژوهش، اصطلاحات و مفاهیم و نیز منابع تحقیق مطرح شده است. پایان این مبحث نیز نگاهی گذرا به شخصیت علمی-اجتماعی و دینی ابن ابی الحدید و نیز ارزش و اعتبار شرح نهج البلاغه اوست.

عزالدین ابوحامد، عبدالحمید بن (داوود بن) هبة الله بن محمد بن محمد بن حسین بن ابی الحدید مدائنی - که از بزرگان قرن هفتم هجری و از خاندان سرشناس است - بنا به گفته‌ای در سال ۵۸۶ ق در مدائن به دنیا آمد و در همان جا رشد و نمو یافت. یاقوت حموی نیز ولادت او را در مدائن، اما رشدش را در کرخ می‌داند. وی همچنین می‌نویسد: «مردم مدائن و کرخ در عصر ایشان شیعه امامی بودند».

ابن ابی الحدید در شرح نهج البلاغه تصریح نموده که در مدارس نظامیه تحصیل کرده است و از محضر دانشمندان زمان

جانشینان پیامبر (ص) در پرتو شرح نهج البلاغه ابن ابی الحدید: نقد و بررسی متون تاریخی؛ سیدعلیرضا واسعی؛ قم: پژوهشکده تاریخ و سیره اهل بیت (ع) پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، ۱۳۸۶.

خود که بیش از ده تن بوده اند و برخی از آنان شافعی، برخی حنبلی، عده‌ای حنفی و یا علوی بوده اند، بهره گرفته است.

مؤلف پی بردن به مذهب ابی‌الحدید را مهم و در عین حال دشوار می‌داند؛ زیرا نوشته‌های ابی‌الحدید در شرح نهج‌البلاغه و دیگر آثارش و دیدگاه‌هایی که در آنها عرضه کرده، متناقض است. بنابراین بررسی‌های انجام شده در این اثر، برخی ابی‌الحدید را با عنوان شیعه‌گالی یا معتزلی خوانده‌اند؛ از آن رو که علویات را سروده و چنین شعری جز از شیعه‌ای باورمند سروده نمی‌شود. برخی دیگر نیز او را از اهل سنت دانسته‌اند.

در ادامه، مؤلف به بررسی کتاب شرح نهج‌البلاغه می‌پردازد: ابن ابی‌الحدید شرح نهج‌البلاغه را به خواست ابن علقمی اسدی، وزیر شیعی آخرین خلیفه عباسی، المستعصم بالله نوشته است و گویی در نگارش این اثر، چشمی به خلیفه شافعی و چشمی به وزیر شیعی او داشته است.

مؤلف در تألیف این اثر به گزارش‌های مستند تاریخی استناد کرده است؛ مثلاً می‌نویسد: «ابن کثیر ذیل حوادث سال ۶۴۹ ق آورده است که در این سال کتاب شرح نهج‌البلاغه اثر ابن ابی‌الحدید مدائنی، کاتب وزیر مؤید الدین بن علقمی در بیست مجلد به پایان رسید و وزیر به پاس زحمات او، یکصد دینار خلعت و اسبی بدو بخشید و او نیز بابت این بخشش، در قصیده‌ای وزیر را ستود».

به نظر می‌رسد گزارش‌های ابن اثیر بسیار مورد توجه مؤلف بوده است؛ علاوه بر این، مؤلف اطلاعات مربوط به منابع مورد استفاده ابی‌الحدید و مورخانی که از اثر وی بهره گرفته‌اند را گردآوری کرده است. وی می‌نویسد: «از آنجا که شرح ابن ابی‌الحدید مشتمل بر مباحث گوناگون، به ویژه فضایل امام علی (ع) و ائمه (ع)، بر اساس منابع کهن است، برخی را به گزینش‌گری کشانده، چنان که هاشم بن سید سلیمان بن سید اسماعیل بن سید عبدالجواد کتکتانی (م ۱۱۰۷ ق)، کتابی با عنوان سلاسل الحدید منتخب من شرح نهج‌البلاغه ابن ابی‌الحدید فی فضائل امیر المؤمنین و الائمه نوشته است».

مؤلف در ادامه، برخی خطاهای روشی و فکری ابن ابی‌الحدید را متذکر شده، می‌نویسد: «ابن ابی‌الحدید همچون دیگر آدمیان خطاهای مختلفی مرتکب شده و همین امر موجب شده است برخی وی را نقد کنند. خطاهای ابن ابی‌الحدید برخی روشی و ناشی از نوع مطالعات او و برخی فکری و برآمده از باورهای وی می‌باشند. ابن ابی‌الحدید به رغم اطلاعات و منابع بسیاری که در اختیار او بوده، گاه دچار لغزش‌هایی شده که مهم‌ترین آنها، ادعای او مبنی بر آن است که پیش از او کسی جز قطب الدین راوندی به شرح نهج‌البلاغه دست نزده است؛ این در حالی است که بررسی‌های محققان، شروع بسیاری را نشان

می‌دهند که پیش از ابن ابی‌الحدید بر نهج‌البلاغه نوشته شده ولی وی آنها را ندیده و طبیعتاً از آنها بهره نگرفته است. از نظر مؤلف، خرده‌هایی که در نتیجه این کاستی به ابن ابی‌الحدید گرفته شده بر او وارد است؛ زیرا در مقدمه شرح نهج‌البلاغه ابن میثم بحرانی، کمال الدین میثم بن علی بن میثم بحرانی (م ۶۷۹ ق) که معاصر ابن ابی‌الحدید است، آمده که پیش از این، کتاب‌هایی در شرح نهج‌البلاغه نوشته شده است». با این همه مؤلف در انتهای این بخش، به ذکر ویژگی‌های مثبت کتاب ابن ابی‌الحدید می‌پردازد و آن را از دیگر کتاب‌ها در این زمینه متمایز می‌داند.

فصل اول کتاب با عنوان «در آستانه رحلت پیامبر (ص)» به زمینه‌ها و بسترهای شکل‌گیری جریان خلافت می‌پردازد که پیش در آمدی برای ورود به بحث‌های اصلی پژوهش است. در این فصل به بیماری پیامبر (ص) و حوادث مقارن آن و نیز آنچه تا درگذشت آن حضرت رخ داد، پرداخته شده است؛ همچنین دو واقعه مهم و تأثیرگذار در شکل‌گیری جریان‌های بعدی تاریخ اسلام، مورد مذاقه قرار گرفته است: یکی تقاضای لوح و قلم و دیگری فرستادن سپاه اسامه که هر دو با پاسخ منفی سران و پیروان رسول خدا (ص) روبرو شد و طبیعتاً مایه مجادلات بسیاری را فراهم ساخت.

بنابر بررسی‌های مؤلف، ابن ابی‌الحدید منبع خود را در مورد تاریخ رحلت رسول خدا (ص) روشن نمی‌سازد؛ ولی به اختلاف اقوال در باب تاریخ فوت و محل دفن پیامبر (ص) اشاره می‌کند؛ همچنین تحلیل انتقادی نسبت به گزارش‌های تاریخی ابن ابی‌الحدید از نگاه مؤلف مغفول نمانده است.

مؤلف در ادامه می‌نویسد: «ابن ابی‌الحدید در گزارش رحلت پیامبر (ص) که ضمن آن به ارسال سپاه و نیز تقاضای لوح و قلم پرداخته، از سه منبع تاریخی بهره گرفته است. یکی از منابع ابن ابی‌الحدید، الامالی اثر محمد بن حبيب (م ۲۴۵ ق) است که ابن ابی‌الحدید ذیل خطبه ۱۹۰ و در پایان بخش مربوط به غسل بدن پیامبر (ص) توسط امام علی (ع) از این کتاب، مطالبی را ذکر می‌کند.

منبع دیگر، الجامع الصحیح نوشته ابو عبد الله محمد بن اسماعیل بخاری (م ۲۵۶ ق) است که ابن ابی‌الحدید در خصوص رحلت پیامبر (ص) و چگونگی سپری شدن آخرین لحظه‌های زندگی آن حضرت، از این اثر بهره گرفته است. منبع سوم تاریخ الکبیر اثر محمد بن جریر طبری (م ۳۱۰ ق) است. ابن ابی‌الحدید مطالب این کتاب را در بخش مربوط به گزارش رحلت و چگونگی کفن و دفن آن حضرت و قضایایی که در آن هنگام پیش آمده، ذیل خطبه ۱۹۰ اثر خویش ذکر می‌کند. از سوی دیگر، مؤلف با بررسی اجمالی منابع مذکور در صدد واکاوی میزان اتقان و استناد ابن ابی‌الحدید در پرداختن به این گزارش‌هاست.

مطالب ارائه شده در فصل اول: در آستانه رحلت پیامبر (ص)

دارد؛ علاوه بر این، اثرش را برای ابن علقمی وزیر شیعی مستعصم سنی شافعی (۶۴۰-۶۵۶ ق) نگاشته است؛ از این رو رویه ای چندگانه در پیش گرفته است.

به نظر مؤلف، ابن ابی الحدید می‌کوشد به هر نحو ممکن، چهره ای موجه از عمر ارائه دهد و بدین منظور فصلی از اثر خویش را بدو اختصاص داده است. ابن ابی الحدید از مناقب، کمالات و صفات عمر هرآنچه می‌توانسته، آورده است که از نظر وی توجیهی معقول از شخصیت اوست. در این فصل که گذری بر داده‌های شرح ابن ابی الحدید در خصوص دوران خلافت عمر است، به جنگ‌ها و فتوحات مهمی که در دوران خلافت وی رخ داده و نیز به اندیشه عمر درباره آینده خلافت پرداخته شده است که محصول آن، شورای شش نفره بود.

فصل سوم: خلافت عمر

الف) زندگی و اسلام عمر:

۱. عمر در زمان رسول خدا(ص)؛

۲. عمر و وصایت ابوبکر.

ب) عمر و فتوحات:

۱. مشورت عمر و جنگ قادسیه؛

۲. رایزنی با اصحاب برای جنگ نهاوند؛

۳. نبرد نهاوند؛

۴. جنگ فلسطین و فتح بیت المقدس؛

۵. ملاقات معاویه با عمر.

ج) رفتار عمر با اصحاب و مهاجران:

۱. اخلاق و روش عمر؛

۲. توجیه اخلاق عمر.

د) عمر و اندیشه خلافت:

هـ) فرجام زندگی عمر؛

و) داستان شورا؛

ز) بررسی منابع تاریخی.

ترکیب شورا و بحث‌هایی که درباره آن پدید آمد و نیز شکل‌گیری آن و در نهایت گزینش عثمان، مقوله ای است که فصل چهارم با آن آغاز می‌شود. در این فصل، چرایی ترکیب این شورا و صوری بودن آن، علت حضور امام علی(ع) در میان آنان، چگونگی گزینش افراد شورا توسط عمر و طراحی روش انتخاب - که هم به خلافت عثمان دست یافت و هم علی(ع) را محترمانه کنار نهاد و نیز آن حضرت را در ردیف افرادی ناهم سطح خویش قرار داد- تبیین شده است؛ به هر جهت روی کار آمدن عثمان و نقش آفرینی‌های او در حوزه سیاست، اقتصاد، اجتماع و حتی دیانت، جای توجیهی برای ابن ابی الحدید باقی نگذاشته است.

بررسی‌های مؤلف نمایانگر آن است که ابن ابی الحدید تقریباً بی هیچ پیش‌دوری به گزارش اخبار دوره عثمان می‌پردازد و

الف) بیماری و رحلت پیامبر(ص):

۱. اعزام سپاه اسامه بن زید؛

۲. درخواست صحیفه و قلم.

ب) بررسی منابع تاریخی.

از این پس، مؤلف در پایان هر فصل به بررسی منابع تاریخی شرح نهج البلاغه پرداخته است.

ادامه بحث به طور طبیعی به رحلت پیامبر(ص) و جانشینی او کشیده می‌شود؛ از این رو فصل دوم به بررسی مسئله خلافت و چگونگی روی کار آمدن ابوبکر می‌پردازد. در این قسمت ضمن پرداختن به دیدگاه ابن ابی الحدید در خصوص خلافت، مبنی بر اینکه آیا به نص بوده است یا به اختیار، به رخدادهای پس از رحلت پرداخته شده است؛ همچنین ماجرای سقیفه که برآیند آن، تعیین خلیفه ای به جای پیامبر(ص) و مشروعیت بخشی به او بود و نیز تحلیل آنچه در دوران خلافت دو سال و اندی وی پیش آمد، مباحث مربوط به این فصل است.

فصل دوم، شامل مباحث ذیل است:

الف) نگرش‌های پیشینی؛

ب) جریان خلافت در شرح نهج البلاغه:

۱. شیوه ابن ابی الحدید؛

۲. سقیفه و انتخاب ابوبکر؛

۳. سقیفه در خطبه عمر؛

۴. ماجرای سقیفه بنی ساعده؛

۵. رقابت‌های قومی و کشمکش‌های اجتماعی؛

۶. پشیمانی انصار و افشاشدن اسرار؛

۷. عمر و نگرش‌های ویژه؛

الف) اعتقاد به زنده بودن پیامبر(ص)؛

ب) «فله» خواندن بیعت.

۸. بیعت امام و دیگر مخالفان؛

۹. وصایت پیامبر(ص) به خلافت؛

۱۰. علت روگردانی از علی(ع)؛

ج) برآیند بحث و جمع بندی آن از دیدگاه ابن ابی الحدید؛

د) نسبت و شخصیت ابوبکر؛

هـ) جریان فدک؛

و) بررسی منابع تاریخی.

فصل سوم به ترسیم دوران خلافت عمر می‌پردازد؛ از چگونگی انتخاب او تا آنچه موجب کشته شدن وی شد. عمده ترین بحث‌های این فصل - که به نظر مؤلف بیشترین توان ابن ابی الحدید را به خود مصروف ساخته است - توجیه شخصیت، عملکرد و مشروعیت عمر در اثر اوست. از یک سو ابن ابی الحدید به این شخصیت تاریخی نگرش فردی شیعه دارد و از سوی دیگر خود بر خلاف باور شیعه، به او اعتقاد مذهبی

نشان می دهد چگونه وی با عملکرد خویش، گام در مسیر مخالف پیشینیان نهاد و دچار انحراف هایی شد که به قتل او توسط مخالفانش انجامید.

فصل چهارم، دربرگیرنده خلافت عثمان است:

الف) شورا و انتخاب عثمان؛

ب) نسبت و شخصیت عثمان:

۱. دست اندازی در اموال عمومی؛

۲. مساعدت های عثمان به بنی امیه؛

۳. بدبینی و کینه توری عثمان؛

۴. تبعید ابوذر به ربذه.

ج) بحران های پیش آمده:

۱. شورش و قتل عثمان؛

۲. نقش معاویه؛

۳. جایگاه علی (ع) در قضیه قتل عثمان.

د) بررسی منابع تاریخی.

نکته قابل توجه آنکه: در جای جای این اثر، بررسی منابع ابن ابی الحدید به هنگام ذکر رویدادهای تاریخی، از نگاه مؤلف مغفول نمانده است.

در ادامه این بحث، به اذعان مؤلف، قتل عثمان اگرچه ممکن است با توجه به عملکرد او امری موجه جلوه نماید، اما پدیده ای تلخ در تاریخ اسلام محسوب می شود.

فصل پنجم، به بررسی جریان روی کار آمدن امام علی (ع) پس از ۲۵ سال از رحلت پیامبر (ص) که به حق شایسته آن بود و حوادث دوران خلافت آن حضرت اختصاص دارد. در این فصل به جنگ های جمل، صفین و نهروان که علی (ع) را به شدت به خود مشغول ساخته بود نیز پرداخته شده است؛ همچنین بررسی مکاتبات امام علی (ع) با معاویه و نیز آنچه میان آن حضرت و اهل نهروان (خوارج) رد و بدل شد، بخشی از مطالب این فصل را شامل می شود. به نظر مؤلف، به رغم دشواری گزینش مطالب بسیاری که در شرح نهج البلاغه در خصوص امام علی (ع) و دوران خلافت او آمده، تلاش بر آن بوده است در این بخش، چکیده ای از این مطالب ارائه می شود.

مسئله تحکیم، زمینه ها و پیامدهای آن، از رویدادهای بسیار دردناک این دوره است که در همین فصل، گزارش آن آمده است؛ علاوه بر این، قضایایی که به موجب آن خوارج در پی تصمیمی به قتل امام روی آوردند نیز در ادامه، مطرح شده است. به نظر مؤلف، بیان مناقب، ویژگی ها و شخصیت امام، خود بحثی ضروری است که نگاهی اجمالی به آن اجتناب ناپذیر می نماید.

مطالب فصل پنجم، شامل شخصیت امام علی (ع) و دوران خلافت او است:

الف) نسب نامه امام علی (ع)؛

ب) امام در دوره پیامبر (ص) و خلفا؛

ج) خلافت امام علی (ع)؛

د) جنگ جمل و پیامدهای آن؛

هـ) دستاویز معاویه و نبرد صفین؛

و) پیدایی خوارج و شکل گیری نهروان؛

ز) ویژگی های امام و فرجام خلافت؛

ح) شهادت امام علی (ع)؛

ط) بررسی منابع.

آخرین فصل نوشتار، به زندگی امام حسن (ع) و رخدادهای دوره کوتاه خلافت ایشان اختصاص دارد. ابن ابی الحدید به بهانه وصیت امام علی (ع) به فرزندش امام حسن (ع)، اندکی درباره امام حسن (ع) گزارش داده است، اما بیشتر مباحث او به مکاتبات میان آن حضرت و معاویه و در نهایت صلح تاریخی ایشان اختصاص یافته است. ابن ابی الحدید علاوه بر طرح زندگی سیاسی، مسئله ازدواج های امام حسن (ع) را نیز مطرح کرده، به توجیه آنها پرداخته است.

فصل ششم، شامل شخصیت امام حسن (ع) و جریان مصالحه اوست:

الف) شخصیت امام حسن (ع)؛

ب) امام در جایگاه خلافت:

۱. رویارویی امام با معاویه در گزارش اصفهانی؛

۲. صلح و پیامدهای آن؛

ج) ویژگی های امام و فرجام ایشان؛

د) بررسی منابع تاریخی.

بررسی های مؤلف نشان می دهد عمده مطالب ارائه شده درباره امام حسن (ع) در کتاب ابن ابی الحدید، برگرفته از کتاب مقاتل الطالبین، اثر ابوالفرج اصفهانی، تاریخ طبری، الامالی ابن حبیب، کتاب مدائنی و کتاب الشوری اثر واقدی است. ابن ابی الحدید در خصوص چگونگی به خلافت رسیدن امام حسن (ع) و نیز همسران آن حضرت به کتاب مدائنی و کتاب محمد بن حبیب تکیه کرده است؛ همچنین در مکاتبات و نامه نگاری های میان امام حسن (ع) و معاویه - که حجم زیادی از مباحث مربوط به امام رابه خود اختصاص داده - به کتاب مقاتل الطالبین و تاریخ طبری بذل توجه نموده است؛ هرچند در لابه لای مباحث، گاه از کتاب الشوری محمد بن عمر واقدی نیز مطالبی نقل کرده است.

در مجموع یکی از ویژگی های بارز این کتاب، بررسی منابع استفاده شده در کتاب شرح نهج البلاغه است؛ بر این اساس، نخست یکایک منابع استخراج، معرفی و ارزیابی شده اند، سپس مؤلف به روشنی نشان می دهد ابن ابی الحدید بر چه اساسی به گزارش و توصیف رخدادهای پرداخته است و تا چه اندازه می توان برای داده های او، مستندات یا دست کم شواهدی یافت.